

היבטים לשוניים בפרשת שמות פא

דקדוקי קריאה והדרכה לקורא בציבור בפרשת שמות בהפטרה ובראשון של וארא

א ג	יִשְׁשַׁכֶּר: יש לקרוא יִשְׁכָּר, השי"ן השנייה כאילו אינה קיימת
א י	הָהָה נְתַחֲכֶמָה: הנ"ן רפויה ¹
א יא	עֲנָתוּ: יש להדגיש את הנ"ן, לשון ענוי. רַעַמְסֶס: הע"ן בפתח והמ"ם בשוא נח. במקומות האחרים הע"ן בשוא נח והמ"ם בשוא נע
א טו יח כ	לְמִלֵּדָת לְמִלֵּדָת לְמִלֵּדָת: השוא במ"ם נח למרות הגעיא בלמ"ד ²
א טז	וַחֲיָה: מלעיל, הטעם בח"ת והי"ד רפויה ללא דגש. המילה כולה קמוצה
א יז	וַתִּירָא: האל"ף נחה אינה נקראת כאילו כתוב וַתִּירָן מי שקורא את האל"ף ותִּירָא עובר למשמעות ראייה במקום יראה. הַמִּלֵּדָת הַמִּלֵּדָת: השוא במ"ם נח למרות הגעיא בה"א
א יח	עליית שני
א יט	הַמִּלֵּדָת: המ"ם ללא דגש ובשוא נח, אין געיא בה"א
א כ	וַיִּטֹּב: הי"ד הראשונה בצירי ולא בחירק, השנייה נחה – לא מבוטאת
א כא	כִּי-יִרְאוּ: הר"ש בשוא נע, הקורא בשוא נח משבש את המשמעות
ב ג	הַצְּפִינוּ: הצד"י דגושה ובשוא נע, אין דגש בפ"א. תָּבַת גְּמָא: טעם נסוג אחור לת"ו הראשונה. וַתַּחֲמֶרָה בַּחֲמָר: אין מפיק בה"א ולכן הב"ת אחריה רפה ³
ב ז	הָעֵבְרִית: הר"ש בחירק חסר והי"ד אחריה בדגש חזק וחולם (אין לקרוא כאילו יש שם אל"ף)
ב ט	וְאֲנִי אֶתֵּן אֶת-שְׁכַרְךָ: טעם טפחא בתיבת וְאֲנִי
ב יא	עליית שלישי
ב יד	הַלְהַרְגֵנִי: הלמ"ד ללא דגש ובשוא נח, הה"א השניה בקמץ חטוף (קטן)
ב יז	וַיִּגְרְשׁוּם: הר"ש בשוא נע לא בחט"ף ⁴
ב כ	וַיֹּאכֵל לֶחֶם: טעם נסוג אחור ליר"ד
ב כב	נָכַרְיָה: הנ"ן בקמץ קטן, הר"ש בחירק חסר והי"ד אחריה בדגש חזק
ב כד	אֶת-אַבְרָהָם אֶת-יִצְחָק וְאֶת-יַעֲקֹב: על פי רוב מוטעם טפחא, מרכא סו"פ ⁵
ג א	עליית רביעי
ג ב	וַיִּירָא: במלרע, הטעם בוא"ו אך ההטעמה בר"ש
ג ז	אֶת-עֲנִי: הע"ן בחטף קמץ והטעם בנר"ן. נְגַשְׁיוּ: הגימ"ל בשוא נע והשי"ן שמאלית, בדומה לו גם בהמשך הו אֶת-הַנְּגִשִּׁים
ג ח	וְלֹהֵעֲלֹתוֹ: ול-ה-ע-לתו, למ"ד שווא נח, געיה בה"א, ע"ן בחטף ⁶
ג ט	בְּאֵה: הטעם בב"ת מלעיל לשון עבר
ג יא	אֲנֹכִי: הטעם המפסיק משנה את ההטעמה למלעיל
ג יג	וְאָמְרוּ-לִי: געיה באל"ף
ג טו	כָּה-תֹאמְרֶ: כָּה מוקף ולא במונח
ג טז	עליית חמישי

¹ לפי כללי "אתי מרחיק" האות הראשונה מודגשת רק כשהיא מוטעמת. כאן יש בנר"ן געיא, ואין בו די להדגיש.

² תנ"ך ברויאר מוסד הרב קוק עמו' תד, וספר טעמי המקרא עמ' 199.

³ בניגוד להמשך פס' ח וַתֹּאמֶר-לָהּ בַת-פְּרָעָה שאז המפיק סוגר את ההברה האחרונה של התיבה הראשונה

⁴ גם בכ"י לנינגרד אין געיא

⁵ על פי תורה קדומה: הטפחא בתיבת 'את-יצחק', אבל לא נתקבל כך.

⁶ במילה זו כיון שיש געיא-מתג בוי"ו בראש המילה, לא סומנה געיא בהמשך. אבל זה מקום ראוי לגעיא בגלל החטף שאחריו וריחוקו מהטעם.

ג יח הַעֲבָרִים: הרי"ש בחירק חסר והי"ד אחריה דגושה ובחירק מלא, אין לקרוא 'העברים'
 ג כ נִפְלְאֹתַי: הת"ו בפתח ולא בקמץ. אין להשגיח בקמץ של "קורף" או סימנים⁷ וכד'. אַעֲשֶׂה: עיין
 בפרשת ויחי. העי"ן בחטף סגול ואין להשגיח בשוא של קורן והנגררים אחריו⁸
 ג כא הַעֵם-הַזֶּה: געיה בה"א הראשונה
 ג כב תִּלְכֹּן: מלרע
 ד ד וַיַּחֲזֹק בּוֹ: המילים אינן מוקפות, הטעם נסוג לי"ד
 ד ו הַבֶּא-נָא: געיה בה"א
 ד ז שָׁבָה: מלעיל
 ד ט הַיָּאֵר: יר"ד בשוא נח
 ד יא מִי שָׁם פֶּה לְאָדָם: מונח מונח זרקא סגול, אין להחליף את המונח השני במקף ולחבר את שתי
 התיבות אלא יש להרחיב
 ד טז וְהִיָּה הוּא: טעם נסוג אחור לה"א הראשונה. תְּהִיָּה-לּוֹ: געיה בת"ו. יֵאלֶהִים: האל"ף כלל
 אינה נשמעת
 ד יח עליית ששי
 אֶלְכָה נָא: טעם נסוג אחור לאל"ף במונח (לא מוקפת) והלמ"ד בשווא נע ולא בחטף⁹
 ד יט הַמְבַקְשִׁים: המ"ם בשווא נע, הקר"ף בשוא נח וללא דגש
 ד כג שֵׁלַח: יש להקפיד להדגיש את הלמ"ד, לשון צווי (פיעל) ולא לשון עבר (קל)
 ד לא אֶת-עֲנָנִים: עי"ן בקמץ קטן, נו"ן בשווא נח ויר"ד בקמץ. יש לקרא עוֹן-גַם
 ה א עליית שביעי
 ה ג נִלְכָה נָא: טעם נסוג אחור לנו"ן והלמ"ד בשווא נע
 ה יג בָּלוּ: במלרע ודגש חזק בלמ"ד
 ה כא יֵרָא: הטעם ביר"ד מלעיל
 ה כב עליית מפטיר
 לְמָה הִרְעַתָּה: הטעם במ"ם ללא דגש ואולם בהמשך לְמָה זָה: הטעם בלמ"ד והמ"ם דגושה
 ו א עֲתָה: יש להקפיד על קריאה בעי"ן, קריאה באל"ף במקומה, משנה את המשמעות
הפטרת שמות נוסח אשכנז ישעיה כז:
 כז ז הַכְּמַכַּת: ה"א בפתח וכ"ף דגושה
 כז ח בַּסַּאסָאָה: הסמ"ך השנייה בשוא נע לא לקרותה כמו חולם¹⁰ בַּשְּׁלַחָה: הלמ"ד רפויה
 במדויקים¹¹ ולכן היא בשוא נח, הה"א במפיק
 כז יג וְהִנְדַּחִים בְּאַרְץ: לא "מארץ"
 כח ב בֵּיד: לא בֵּיד
 כח ד צִיצֵת: הצד"י השניה בפתח¹². כְּבִכּוּרָה: מפיק בה"א
 כח ו שְׁעָרָה: העי"ן בשוא נח לא בחטף

⁷ בתשובה לשאלה, נפוצים תיקוני סופרים וקוראים שונים. רובם על פי תנ"ך קורן, בלא יודעים שהמהדורות על פי
 כא"צ של ברויאר ובר אילן מדויקים לאין ערוך יותר מקורן, וכמו שהוסבר כאן כבר כמה פעמים. לכן כשאני כותב "קורף"
 כוונתי בו זמנית גם לסימנים (בעיקר במהדורותיו הראשונות) ולעיתים גם לאיש מצליח וכד', ונתקיים בהם: "וכשל
 עוזר ונפל עזור". יש תיקון קוראים מתוקן בהוצאת חורב לפי ברויאר.
⁸ יש עדות לכך שבכתר אר"ץ העי"ן בחטף סגול, ראה בגליון שמות סט
⁹ על פי רוב תיבה 'נא' מוטעמת ברביעי, על פי תורה קדומה, זקף
¹⁰ כדין אותיות שאינן גרוניות המנוקדות בחטף אשר הוסבר כבר בעבר (וראה גם בגליון תהלים יד) שאם הן לפני
 גרונית הן נקראות כחטף הגרונית שכאן הוא קמץ רחב.
¹¹ לא להשגיח בספרים ותיקוני קוראים למיניהם המדגישים את הלמ"ד.
¹² יש חומשים שהשתבשו

כח ז שָׁגוּ תָעוּ שָׁגוּ תָעוּ שָׁגוּ פָּקוּ: כולן מלרע

נוסח עדות המזרח ירמיה א:

א א יִרְמִיָּהוּ: המ"ם בשווא נע למרות מה שנהוג בקרב הרבה אנשים לקרוא כאילו יש שם חירק

א ב לְמַלְכוֹ: המ"ם בקמץ קטן

א ג בֶּן-יִאֲשִׁיָּהוּ: השי"ן בחירק חסר והי"ד דגושה וקמוצה, נכון הדבר גם לגבי צִדְקִיָּהוּ

א ה אֶצְרָךְ: הצד"י בקמץ קטן והרי"ש בשווא נח

ראשון של וארא:

ו ו שני במנחת שבת

ו ז לְאֱלֹהִים: האל"ף כלל אינה נשמעת

ו י שלישי במנחת שבת

שבנו להערות דקדוקיות מאת המדקדק אברהם נפח ז"ל

א י תְּקַרְאָנָה מְלַחְמָה בעיתי. אונקלוס תרגם כאילו "תקרה לנו" אבל קשה. מלחמה היא שם עצם יחיד נקבה. צפוי תְּקַרְהָ מְלַחְמָה. ת"א יְעַרְעַנְנָא קָרַב. זה לא מספק אותו. אפשר לפרש שהאותיות 'אנ' נוספות, ואין כאן אלא צורה ארוכה של תקרה, או שניקוד הקמץ בנו"ן הוא במקום שורק, תְּקַרְאָנָה=תְּקַרְיָנו (השווה יְקַרְאָנוּ אָסוּן (בראשית מב, ד)).

א טז הַעֲבְרִית

הנקודה באות "י" במילה אינה דגש חזק אלא מפיק. כל פעם

שאות "י" הופיעה כעצור (ולא נח) אחרי חיריק, הכניסו מפיק.

לכן חֲנִיָּאל, חֲנִיָּוִת, יִרְמִיָּה, שְׂרָיָה, אבל דְּנִיָּאל, אֱלִיָּה וכו'.

א"ה. מעניין למדי! הזכרנו כמה פעמים כלל סרק שהמנקדים נוהגים לפיו שיו"ד מונעת היא דגושה. היו"ד הזו מופיע ברבים של מלים מסתיימות ב-ות או ב-ית. מְלָכוֹת רְשׁוֹת חֲזוֹת דְמוֹת בְּעֻלוֹת; דְלִית תְּבִינִית פְּרִית מְעִינִית תְּחִינִית; קְבוּצָה זו כוללת גם שמות שמקורן בלשון זכר בשימוש נקבה כמו עֲבָרִיּוֹת מוֹאֲבִיּוֹת וכו'. צורת הרבים המקובלת לגבי הקבוצה הראשונה מְלָכוֹת רְשׁוֹת חֲזוֹת דְמוֹת בְּעֻלוֹת וכד'. ולגבי הקבוצה השנייה דְלִית תְּבִינִית פְּרִית מְעִינִית תְּחִינִית עֲבָרִיּוֹת מוֹאֲבִיּוֹת. הצד השווה שבכולן באה יו"ד מונעת (מבוטאת בתנועה, חירק או שורק), והיא נדגשת. לגבי הקבוצה השנייה הכלל נכון. מצינו גם במקרא מְשָׁכִיּוֹת (תהלים עג, ו) תְּמַצְרִית (שמות א, יט) הַעֲבְרִיּוֹת (פס' טז). אבל הכלל הזה אינו נכון. במקורות המקרא המדויקים שבידינו מְלָכוֹת (דניאל ח, כב) ללא דגש ביו"ד, וכן תְּחִינִיּוֹת (ירמיהו לו, טז). בשניהם היו"ד ללא דגש¹³. כל זה ידוע מלפנים וגם הזכר כמה פעמים אצלנו. החידוש בדברי אברהם נפח שגם ביו"ד מונעת אחרי חירק הדגש אינו דגש חזק אלא מפיק.

לי קשה לקבל הברה בתנועה קטנה שאינה מוטעמת והיא פתוחה אם אינה לפני גרונית או אות שאינה נדגשת, מלים כמו רוֹצָה או שְׂדָה הן בסוף המלה. לכן לגבי חנויות דמויות רשויות וכד' הכתיב התקני צריך להיות מלא וי"ו ובלי דגש. חֲנִיָּוִת מְלָכוֹת¹⁴ רְשׁוֹת בְּעֻלוֹת אֶפְשָׁרִיּוֹת גְּלוֹיּוֹת¹⁵ וכד'. ויו"ד מונעת אחרי חירק דגושה. יש כאן נקודה לשונית מעניינת במלה עברי או משכית החירק הוא מלא, במלה עבריה או משכית הוא הופך חירק חסר. אולי אברהם נפח

¹³ אם הגיע לידך ספר מקרא ירמיהו או דניאל ובו יש דגש - דע לך שנוסחם לקוי, ולא רק כאן!

¹⁴ הברכות במוסף ראש-השנה מכוונות מְלָכוֹת וְכָרוֹנוֹת וְשׁוֹפְרוֹת כאן הגרסה הנכונה היא מְלָכוֹת כ"ף בחירק.

¹⁵ בתפילה העמידה יש גורסים גְּלוֹיּוֹתֵינוּ, וזו הגרסה הנכונה יותר, גְּלוֹיּוֹתֵינוּ טעות!! אפשר גְּלוֹיּוֹתֵנוּ.

המשיך לראות חירק זה מלא, ולכן החליט שזה דגש שאינו סוגר הברה כמו חנויות שנשאר שורק תנועה גדולה ולא הפך לקיבוץ תנועה קטנה, ודוגמת הבריאות שנשאר בחירק מלא.

ב ג הַצְפִּינוּ לפי המסורה, במקום "הַצְפִּינוּ", ולא ידוע למה. **א"ה**. מקובל לקרוא לתופעה הזו 'לתפארת'. לא ברור מה מפואר כאן. יתכן שקשה לנו להרגיש את ההרגשה הכבדה של יוכבד, שאינה מוצאת שום מפלט לתינוקה בן שלושת החודשים. דומה לצורה בַעֲבוֹר הַרְעָמָה (שמואל א, א, ו), הרגשת חנה כאשר צרתה הקניטה אותה.

בנוסף לזה יש כאן מעבר מבניין קל וְתַצְפְּנָהוּ לבניין הפעיל הַצְפִּינוּ. רד"ק בספר השורשים [מומלץ לקרוא שם את הכול]. והפעל הכבד [הפעיל] מי יתן בְּשֵׂאוֹל תַּצְפִּנֵנִי (איוב יד, ג). וְלֹא יִכְלֶה עוֹד הַצְפִּינוּ. **ודגש הצד"י לתפארת** כדגש מְקַדֵּשׁ אֲדָנִי (שמות טו, ז). והשם נָבְעוּ מִצְפְּנוֹ (עובדיה פס' ו), כולם ענין הסתר והצנע.

ב יב בַּחֹל לא לבלבל חול (עם "ר"), חומר בקרקע המדבר והחוף, עם "חל" (מהשורש "חלל") ההפוך מקודש.

ב יג תִּפְּחָה

לא-מושלם, (ולא "עתיד") מדבר על עוד ועוד, וכאן בהנה. היום אומרים "למה אתה מכה". (הפרוש של רש"י הוא מדרש מבוסס על ההנחה שזה עתיד, ואינו פשט. הרשע היה המכה.) **א"ה**. נכון, כמו שנכתב אצלנו כמה פעמים. המקרא מעדיף לבטא את זה בפועל, ולא בצורת בינוני שאינה פועל. ודברי רש"י הם דיוק על דרך הדרש.

ב יד הִלְהַרְגֵנִי [למתקדמים בדקדוק] משם-הפועל "הרג" יש "הרגי" שמשמיע שאני הנושא (בהרגי את האויב), "הרגני" שאני המושא.

א"ה. למה לא לפרש כפשוטו להרוג אותי? מצינו גם הַרְגֵנִי (במדבר יא, טו), אבל כנראה לְהַרְגֵנִי¹⁶ (שמואל א כד, י) לכולי עלמא להרוג אותך.

ב יז וַיִּגְרְשׁוּם במקום "ויגרשוון". תמיד כשיש נקבות רבות בגוף נסתר יש קצת ערבוב בין צורת זכר לצורת נקבה. (דוגמה בולטת נמצאת בספר רות א:יט "שְׂתֵיהֶם", שהדקדוק דורש או שניהם או שתיהן.) על משהו דומה « בר' ל:לח/לט, ובר' מט:כב. ערבוב בין צורת זכר לצורת נקבה. (דוגמה בולטת נמצאת בספר רות א:יט "שְׂתֵיהֶם", שהדקדוק דורש או שניהם או שתיהן.) על משהו דומה « בר' ל:לח/לט, ובר' מט:כב. **א"ה**. כנראה שייך לשאר חילופי מ-נ.

דפי בר-אילן על פרשת שמות תשף

אריה ארזי סמנכ"ל באוניברסיטת בר-אילן ומרצה בנושאי ניהול ומנהיגות.

מדוע נבחר משה להנהיג את ישראל

התורה אינה אומרת בצורה מפורשת מדוע נבחר דווקא משה להיות מנהיגם של ישראל. בכך הותר הכתוב לחז"ל ולפרשנים מקום נרחב לעסוק בשאלה זו, ומסתבר

¹⁶ רד"ק שם. ואמר להרגך - יש מחלוקת בקריאת המילה: לבן אשר הרי"ש מעמדת בגעיא, והגימ"ל בשוא ופתח; ולבן נפתלי הרי"ש חטופה. לב"א לְהַרְגֵנִי, ובכא"צ אין כאן געיא אבל יש חטף-פתח. ולבן-נפתלי כמו אצל דברי רבקה ליעקב הנה עשו אָחִיךָ מִתְנַחֵם לְךָ לְהַרְגֵנִי (בראשית כו, מב) ועוד.

שלחז"ל היו תפיסות שונות בעניין זה. מאמרנו עוסק בשאלה זו לאור תאוריות מדעיות, ולאור מדרשי חז"ל ופרשני התנ"ך.

השאלות החשובות ביותר שהעלו חוקרי הנושא של המנהיגות הן, מה גורם לכך שאדם מסוים יהפוך למנהיג? ומיהו הראוי ביותר להיות מנהיג? שאלות אלה הן עתיקות יומין ונידונו על ידי פילוסופים והיסטוריונים עוד מימי אפלטון.¹⁷ אולם מחקר מדעי בנושא המנהיגות החל למעשה רק לפני כמאה שנה. התאוריות המוקדמות דנו בשאלת המנהיג ודמותו: מה עושה אדם למנהיג ומה טיבה של הנהגתו. לעומת זאת, התאוריות החדשות יותר מתרכזות ביחס שבין המנהיג למונהגים ובתהליכים המתחוללים במהלך ההנהגה.

תאוריית "האדם הדגול"

התאוריה הניהולית הוותיקה ביותר היא תאוריית "האדם הדגול" (trait theory). שראשיתה לפני כמאה ושלושים שנה. בהתאם לתאוריה זו, מנהיגות היא תוצאה של תכונות תורשתיות שקיימות אצל חלק מהאוכלוסייה, ואינן נמצאות אצל חלק אחר. מדובר על תכונות תורשתיות העוברות בגנטיקה; לא ניתן לרכוש אותן, והן אינן יכולות להיעלם או להילקח ממי שיש לו אותן. לפיכך, רק אנשים שנולדו עם התכונות הנכונות יכולים להנהיג. תכונות מנהיגות אלו גורמות לבעליהן להיות בעלי כוח וסמכות; הן תכונות יציבות והן קיימות לאורך זמן. לכל המנהיגים יש אותן תכונות, והן אינן תלויות בתפקיד ההנהגה הספציפי. תאוריה זו "זכתה" לביקורות משמעותיות שאינן מענינו של מאמר זה.¹⁸

משה רבנו היה בן של משפחה מיוחסת ביותר. אביו עמרם היה גדול הדור, ולפי המדרשים היה בעצמו מנהיג שהשפיע על בני דורו. יוכבד, אמו של משה, הייתה גם היא מיוחדת במינה. שכן, היא הייתה האישה היחידה באותו הדור, שיצירתה בבטן אימה הייתה עוד בכנען, לפני תחילת השעבוד. נתונים אלה מתאימים לגישת "האדם הדגול". האם ראו חכמינו את התינוק משה, עם היוולדו, כ"אדם דגול" – היינו בעל תכונות מיוחדות מרגע שנולד?

מתברר שיש מהם שראו זאת כך. למשל: אמר רבי עמרם בשם רב (שמות רבה ב, כ): לפי שהייתה מרים מתנבאת ואומרת: עתידה אמי שתלד בן שיושיע את ישראל, כיון שנולד משה, נתמלא כל הבית אורה.

במדרש אבות דרבי נתן (פרק ה) נאמר גם כי משה נולד מהול. על הפסוק "וַתֵּרֶא אֶתֹּו כִּי טוֹב הוּא (שמות ב, ב)" אומר התלמוד (סוטה יב ע"ב): בשעה שנולד משה נתמלא הבית כולו אור. כתיב הכא: "וַתֵּרֶא אֶתֹּו כִּי טוֹב הוּא" וכתוב התם: "וַתֵּרֶא אֶתֹּו כִּי טוֹב הוּא" (בראשית א, ד).

היינו, הולדת משה הביאה לבית אור מיוחד, המשווה על ידי המדרש לאור של ימי בראשית. שלושת המדרשים הללו מביעים את אותו הרעיון; מרגע לידתו היה משה בעל תכונות בלתי רגילות המעידות על המיוחדות שלו, והיא שהפכה אותו למנהיג.

התורה אומרת על בת פרעה שמשתה את תיבת משה מן היאור: וַתִּפְתַּח וַתֵּרֶאֶהוּ אֶת הַיֶּלֶד וְהִנֵּה נֶעַר בֶּכֶה וַתַּחֲמַל עָלָיו וַתֹּאמֶר מִי־לִדֵי הָעִבְרִים זֶה (שמות ב, ו). חז"ל (רבי יוסי ברבי חנינא, בבלי, סוטה יב ע"ב, וכן שמות רבה ורש"י) אומרים: "ראתה שעכניה עמו". כלומר,

¹⁷ אפלטון, המדינה לאפלטון, על פי תרגומו של צבי דיזנדרוק, מקוצר וערוך על ידי ח"י רות, חיפה תשכ"ב.

¹⁸ הרעיון שעומד בבסיס הגישה: מנהיגים קורצו מחומר אחר. אבל מחקרים לא הצליחו להוכיח תאוריה זו ולמצוא את התכונות שהן תנאי הכרחי אך גם מספיק למנהיגות. יש תכונות שהן טובות בסימולציה ניהולית אחת אך לא באחרת, וגישה זו מתעלמת מההשפעה שיש למצבים שונים על עלייתם של מנהיגים ועל תפקודם.

היא הרגישה שבתביבה יש ילד מיוחד עם תכונות מיוחדות ועם השגחה מיוחדת של הקב"ה. גם מדרש זה מתאים לתאוריית "האדם הדגול". בשלב מאוחר יותר של חקר המנהיגות, ולאור הביקורת על תאוריית "האדם הדגול", התפתחו גישות אחרות.

חוויות ילדות כמעצבות אישיות

גרסה מרוככת של תאוריית "האדם הדגול" טוענת, כי חוויות הילדות שהאדם עובר בינקותו ובשנות חייו המוקדמות הן בעלות השפעה רבה מאד על עיצוב אישיותו. לפי תאוריה זו, חוויות אלו, היוצרות תכונות נרכשות ולא תורשתיות, ישפיעו השפעה מכרעת על פוטנציאל המנהיגות של החווה אותן. חוקרי מנהיגות מצאו "כי פעמים רבות מנהיגים הם תוצר של ילדות דרמטית ומשברית מבהינת יחסיהם עם ההורים". ילדותו של משה רבנו הייתה רצופה במשברים החל מחודשי חייו הראשונים, דרך ילדות כילד מאומץ בארמון פרעה. המדרש על מבחן הגחלת, שבקבותיו הפך משה לכבד פה וכבד לשון, מעצים את מה שמספרת לנו התורה בקיצור.

גם גישה זו מצאה את ביטוייה בקרב מפרשי התנ"ך. אבן עזרא אומר בפירושו הארוך לשם' ב:ג: אולי סבב ה' זה שיגדל משה בבית המלכות להיות נפשו על מדרגה העליונה בדרך הלימוד והרגילות, ולא תהיה שפלה ורגילה להיות בבית עבדים... ועוד דבר אחר, כי אלו היה גדל בין אחיו וכידוהו מנעוריו לא היו ידאים ממנו כי יחשבוהו כאחד מהם.

פירוש זה עולה בקנה אחד עם תאוריות מודרניות של מדעי החברה, העוסקות בילדות כמעצבת אישיות.

גישות התנהגותיות למנהיגות

גישות אלה בחנו התנהגויות בפועל של מנהיגים, במקום את הפוטנציאל להנהגה (היינו, בדיקה של התנהגות ולא של תכונות). הן מסבירות את אישיות המנהיג דרך התנהגותו. כלומר, כיצד המעשים שהוא עושה משפיעים על המנהיגים. גישה זו שונה בתכלית מתאוריית "האדם הדגול". לפי גישה זו, המנהיג מופיע בגלל הזמן, המקום והנסיבות: המצב הוא שמאפשר למנהיג לצמוח. אין תכונות כלליות המתאימות לכל מנהיג בכל תפקיד ובכל מצב. יש מספר גישות התנהגותיות, והעיסוק בהן הוא מעבר לתחומו של מאמר זה.

האם משה רבנו נבחר כמנהיג לאור התנהגותו? התשובה לשאלה זו חיובית ונראה כי זו גם הראייה העולה מקריאת הכתובים עצמם, אף שכאמור אין בכתובים אמירה מפורשת בעניין זה.

פרק ב' בפרשתנו מספר לנו על החמלה ועל הרגישות המוסרית הגבוהה שגילה משה מרגע שגדל. הוא רואה בסבלם של אחיו, אך אין זו ראייה פיזית בלבד, אלא ראייה במשמעות רחבה יותר: ראייה שיש בה הבנה והזדהות. הרגישות המוסרית של משה באה לידי ביטוי מפורש בכתובים בשלושה מקרים, ונחמה ליבוביץ' עיונים חדשים בספר שמות, ירושלים תש"ל, עמ' 4-34 עמדה על העלייה ברמת רגישותו ממקרה למקרה. במקרה הראשון משה התערב והציל איש עברי ממצרי שהיכהו. במקרה השני התערב משה בין שני עברים ניצים, ובמקרה השלישי הוא הושיע את בנות כהן מדיין, שגורשו על ידי רועי מדיין מרהטים מלאים במים, שהן עצמן שאבו כדי להשקות את צאנן. בכל שלושת המקרים הללו מתרחש אירוע, ומי שבחר להגיב למתרחש זהו כמובן משה. תגובתו בכל שלושת האירועים מקדמת אותו לכיוון של הנהגה.

יש מרביתנו האומרים כי משה רבנו נבחר למנהיג דווקא בעקבות הרחמים והחמלה שגילה כלפי אחד הגדיים שבצאן, והקב"ה אמר לו: "יש לך רחמים לנהוג צאנו של

בשר ודם, כך חיך אתה תרעה צאני ישראל שמות רבה ב. ב". מדרש זה מציג את משה כאישיות החומלת לא רק על אנשים אלא אף על בעלי חיים. מפרשים אחרים וחוקרים מודרניים מדגישים את תכונותיו הבולטות של משה, שבגינן היה הוא למנהיג: דחיית השררה והמנהיגות, מוסריות, המלה, רדיפת הצדק וכבוד לאחר. כל המאפיינים הללו נתגלו לנו דרך מעשיו של משה, ואין הכרח שהוא נולד איתם. הוא בחר להתנהג כפי שבחר, ובעל בחירתו שלו באתגרים שניצבו בפניו, בחר בו הקב"ה להנהיג את ישראל. מצדדי הגישות ההתנהגותיות שמים דגש גם על מערכת היחסים ההדדית המתפתחת בין המנהיג ובין מונהגיו. בהקשר זה ראוי להביא את דברי רבי נחמן מברסלב, אשר באחת מתורותיו היותר מפורסמות: "מרחמם הוא ינהגם", מדגיש את רחמנותו של משה על עם ישראל ומסירות הנפש שלו עבור צאן מרעיתו. כלומר, מי שראוי להיות מנהיג הוא מי שעושה כול שביכולתו למען מונהגיו, גם במחיר של ויתור משמעותי על תועלות אישיות שלו, כפי שאכן עשה משה רבנו. לסיכום:

ניתן לראות בעמדות אלה של חז"ל עמדות משלימות, ולא בהכרח סותרות. למשה היו מרגע לידתו תכונות מיוחדות המכשירות אותו להנהיג, וחוויות הילדות שעבר העצימו את פוטנציאל המנהיגות שלו. תכונות אלו יצאו מן הכוח אל הפועל בהתנהגותו המתוארת לעיל.

נכתב לעילוי נשמת אבי מורי שאול הכהן, אמי ומורתי רות ואחותי גתית, זכר כולם לברכה. *** מאמר זה מתבסס על חלק אחד ממאמרי "[משה רבנו מנהיג מסורתי או מנהיג מעצב](#)".

פורסם באורשת ד תשע"ג, עמ' 231-251.

ע"כ אריה ארזי.

הרב גור אריה צור נר"ץ לעומקו של מקרא

הַבָּאִים מֵעֲרִימָה תרגום אונקלוס דעל. ואע"פ שלכאורה ירידה היא, כדכתיב **אָנֹכִי אֲרִד עִמָּךְ מֵעֲרִימָה** (בראשית נו, ד). וי"ל שאונקלוס תרגם דעלו דרך חשיבות. שאע"פ שירידה היא להם לשעבוד הגלות, מכל מקום הרי הורידם הקב"ה דרך חשיבות כראוי לבני יעקב, ולא בשלשלאות של ברזל כדאמרו חז"ל. ועוד יש לומר, דהתרגום גילה כאן תוקף תכלית שעבוד הגלות, שירידה זו – היא עלייתם. ואחר שיצרפו עצמם בכור ההיתוך יגיעו לדרגת האמונה הגדולה של "זֶה אֱלֹהֵי וְאֲנֹחֶוּ (שמות טו, ב)", ולכן נחשב להם ירידתם זו לעלייתם, על שם סופם. **אִיזֵה**. הדברים נחמדים על דרך הדרש, אבל בפשוטו זה תרגום המלה 'בא' בארמית. ראה למשל **וְדִנְיָאֵל עַל¹⁹** (דניאל ב, טז). גם ביאה על אשה מתורגם כן 'עַל לְזֹת'²⁰ כמו אברהם אל הגר ויעקב אל נשיו וכו'.

ב ג וְלֹא יִכָּלֵה עוֹד הַצְּפִינֹו (שמות ב, ג) יש לשאול מדוע לא תוכל עוד הצפינו. ופירש רש"י לפשוטו של מקרא שמנו לה המצריים מיום שהחזירה, והיא ילדתו לששה חדשים ויום א', והם בדקו אחריה לסוף ט'. ולעומקו של מקרא יש לומר שהצפינתה ג' ירחים, שעדיין לא הגיעה עת הגאולה וצריך להמתין. ששעותיו של הקב"ה מדויקות הן. אך לאחר ג' ירחים כבר הגיע זמן הכנת הגאולה, שכן דרכו של קורא הדורות מראש שמחשב

¹⁹ בדניאל על כפתח, ויש תרגומים שניקדו כך. אבל בתרגומים המדויקים על במובן בא מנוקד בקמץ.

²⁰ ביטוי לשון נקייה מתורגם.

עתותינו לרגעים. ויותר מכן אי אפשר לחכות שכבר בתיה²¹ בת פרעה בדרך ליאור למצוא את משה בתיבה, ובכך יתחילו פעמי הגאולה לבוא. ועל זה הדרך יובן מדוע היה צריך משה להמתין ארבעים שנה בכוש ועוד עשר שנים ולדעה נוספת עשרים שנה בבית הסהר במדין אצל יתרו (כדברי המדרש וכדברי תרגום יונתן בן עוזיאל), ועוד ג' שנים אצל יתרו עד שימלאו לו שמונים. היה צריך להמתין לעת הגאולה המיוחלה שתגיע בזמנה כפי ציווי הבורא, לא תקדים ולא תאחר.

וזה הסוד של הנוגשים אצים רצים נא"ה. כוונתו למקרא וְהַנְּשִׁים אָצִים לְאִמֵּר כָּלֹּ מַעֲשֵׂיכֶם דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ כַּאֲשֶׁר בְּחַיֹּת חֶתְבָן (שמות ה', יג) הביטוי 'אצים רצים' אינו מקראי]. שבבוא עת הגאולה יזדרזו הקב"ה להחיתה, לקיים בְּעֵתָהּ אֲחִישֶׁנָּה (ישעיהו ס, כב). וכן על זה הדרך יובן מה שנאמר וְיָרִיעֵהוּ מִן הַפֹּר (בראשית מא, יד) עד וְאֶכְלֶתֶם אֹתוֹ בַּחֲפוּזֹן (שמות יב, יא). והקב"ה סובב כל זאת להודיענו כי לא יעכב גאולתנו, ובבואה יחיש פדות נפשונו.

ידידנו נר"ו דורש על נתינת השם משה. וישא משלו ויאמר!

דרשת ותקרא שמו משה

ותקרא שמו משה ותאמר כי מן-המים משיתהו (ב, ט')

ותקרא. יש לעיין על מי מוסבת המלה ותקרא. ורבו בזה המפרשים, ואשר על כן

אענה חלקי:

המדרש רבה [ויקרא, א] מביא עשרה שמות שנקראו לו למשה בדברי הימים ומכולן לא בחר הקב"ה אלא בזה שקראתו בתיה בת פרעה, משה. שנאמר ויקרא אל משה. אך יש לשאול, אם על בת פרעה מוסבת המלה ותקרא – תימה, שהרי בת פרעה לא דברה כלל בלשון הקדש.

א"ה. לפני שנמשיך בדברי ידידנו אביא את המדרש וכעין זה בתלמוד בבלי מגילה יא א ויקרא רבה (מרגליות) פרשת ויקרא פרשה א

ר' סימון בשי ר' יהושע בן לוי ור' חמא אבוב דרבי הושעיה בשי ר' לא ניתן ספר דברי הימים אלא לידרש. ואשתו היהדיה ילדה את ירד אבי גדור ואת חבר אבי שוכו ואת יקותיאל אבי זנוח ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד (דברי הימים א, ה, יח). ואשתו היהדיה, זו יוכבד. וכי משבטו שליהודה היתה והלא מלוי היתה ולמה נקרא שמה היהודיה, על שום שהעמידה יהודים בעולם. וילדה את ירד, זה משה. ר' חננא בר פפא ור' סימון. ר' חננא אמר ירד שהוריד את התורה מלמעלה למטה. ד"א ירד שהוריד את השכינה מלמעלה למטה. אמר ר' סימון אין לשון ירד אלא לשון מלככה. היך מה דא' אמר וירד מים עד ים ומנחר עד אפסי ארץ (תהלים עב, ח). וכת' כי הוא רדה בכל עבר הנחר (מלכים א, ה, ד). אבי גדור, ר' חונא בשי ר' אחא אמר הרבה גודרים עמדו להן לישראל וזה היה אביהן שלכולן. ואת חבר, שחיבר את הבנים לאביהם שבשמים. ד"א חבר שהעביר את הפורענות מלבוא לעולם. אבי שוכו, זה היה אבי שלכל הנביאים שהיו סוכין ברוח הקודש. ר' לוי אמר לשון ערבי הוא, בערביה עוחין [=קוראים] לנביא סכוייא. ויקותיאל, ר' לוי ור' סימון. ר' לוי אמר שעשה את הבנים מקוין לאביהן שבשמים. אמר ר' סימון בשעה שהקהו בנים לאל במעשה העגל, אבי זנוח, בא משה והזניחן מאותה עבירה. הה"ד וזר על פני המים וגו' (שמות לב, כ). ויקותיאל בני בתיה בת פרעה. ר' יהושע דסיכנין בשי ר' לוי אמר לה הקדוש ברוך הוא לבתיה בת

²¹ הערנו בעבר על הטעות הנפוצה של ניקוד המלה הזו בתיה ב"ת בפתח. הביטוי בתיה בת פרעה הוא מקרא מלא בדברי הימים ואשתו היהדיה ילדה את ירד אבי גדור ואת חבר אבי שוכו ואת יקותיאל אבי זנוח ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד (דברי הימים א, ה, יח). יש שתרגמו את השם באשא לבתיה, ע"י ערוך השולחן בהלכות גיטין שמות נשים, הוא מזכיר גם את הטעות.

פרעה, משה לא היה בנגן וקראת אותו בנגן, אף את לא את בתי ואני קורא אותך בתי. אלה בני בתיה. אֲשֶׁר לָקַח מֶרְדִּי, זה כלב. ר' אבא בר כהנא ור' יהודה בר סימון. ר' אבא בר כהנא אמר זה מרד בעצת מרגלים וזו מרדה בעצת אביה, יבוא מורד ויקח את המורדת. ר' יהודה בר' סימון אמר זה הציל את הצאן וזו הצילה את הרועה, יבוא מי שהציל את הצאן ויקח מי שהצילה את הרועה. עשרה שמות נקראו לו למשה. ירד חבר יקותיאל אבי גדור אבי סוכו אבי זנוח. ר' יהודה בר' אילעאי אמר אף טוביה הוא שמו. הה"ד וְתָרָא אֲתוּ כִּי טוֹב הוּא, טוביה הוא. ר' ישמעאל בר אמי אמר אף שמעיה היה שמו. אתא ר' יהושע בר' נחמיה ופריש הדין קריה ויכתבם שְׁמַעְיָה בֶן נְתַנְאֵל הַסּוֹפֵר מִן חֵלְוֵי לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ וְהַשָּׂרִים וְהוּ וְצִדּוֹק הַכַּהֵן וְאַחִימֶלֶךְ בֶּן אֲבִיתָר (דברי הימים א, כד, ו). שמעיה, ששמע אל תפילתו. בן נתנאל, בן שניתנה לו תורה מיד ליד. הסופר, שהיה סופרן של ישראל. מן חלוי, שהיה משבטו של חלוי. לפני המלך והשרים, זה מלך מלכי המלכים הבית ובית דינו. ועדוק הכהן, זה אהרן הכהן. אחימלך, שהיה אחיו של מלך בן אביתר, בן שויתר הקדוש ברוך הוא על ידיו מעשה העגל. ר' תנחומא בש' ר' יהושע בן קרחה ור' מנחמיה בש' ר' יהושע בן לוי אף לוי היה שמו על עיקר משפחתו, הלא אהרן אחיך חלוי (שמות ד, יד). ומשה. הרי עשרה. אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה חייך מכל שמות שנקראו לך איני קורא לך אלא בשם שקראתה לך בתיה בת פרעה. ותקרא שמו משה. ויקרא אל משה (ויקרא א, א). **עתה נמשיך בדברי ידידנו.**

וכן מובאת השאלה בדעת זקנים, ותשובתה בצדה: שבת פרעה קראה בלשון מצרי שם שמשמעו משה והתור' קראו משה בלשון עברי. ד"א שלמדה לשון עברי משבאו העבריות למצרים וכן מצינו שקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח. עכ"ד. ולפי מדרש זה גם לפי דעת זקנים תגדל הקושיה, שיקרא שמו בישראל על ידי בת פרעה, הגם שירדה לרחוק מגילולי בית אביה, סוף כל סוף הרי שמו של אדם ניתן לו ברוח הקדש עד שכל גילגולי חייו נגרמים לו על ידי שמו כמו שאמרו חז"ל "שְׁמָא גָרִים", שמו של אדם הוא שגורם לו כל גילגולי חייו! ואשר על כן, לעומקו של מקרא יש לומר שותקרא מוסב על השכינה הקדושה, שדברה מתוך גרונה של בתיה בת פרעה. ובכך יש להבין גם דברי המדרש גם דברי דעת זקנים הנ"ל.

ותאמר השכינה הק' שפך אמר הקב"ה כי מן המים משיתהו. וכוונתו בזה שמשיתיהו מן המים העליונים במעשה הבריאה, וכפי שפירש רש"י [בראשית א, ח] ויקרא אלהים לרקיע שמים, שא מים, שם מים, אש ומים, שערבן זה בזה ועשה מהם שמים. ולעומקו של מקרא יאמר לפירושו: שם בשמים, כתובה התורה המשולה למים, אש שחורה על גבי אש לבנה, ומעידה: בְּשֵׁם הוּא בְּשֵׁר (בראשית ו, א) ודרשו בו [חולין קלט:] רמוז למשה מן התורה, בשג"ם, גימטרי' משה. ורבנן במדרש רבה דרשו בו מסיפא דקרא: וְהָיוּ יָמָיו מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה, שכך היו שנותיו של משה רבנו. ועל ידי כך שנמשה כביכול מן המים שבשמים, נמשך המעשה כאן בארץ שנמשה גם מן המים שמתחת השמים.

ולעומקו של מקרא אפשר לומר עוד כי רמוז משה במלה בְּשֵׁר, בשג"ם הוא בְּשֵׁר, אל תקרא בְּשֵׁר בשני קמצים, אלא בפתח-קמץ כזה: בְּשֵׁר שהוא יהיה מְבֹשֵׁר הגאולה. וכאמרו, על כל הנ"ל, כי מן השמים משיתיהו.

ועוד יאמר על דרך אל תקרי, אל תקרי משיתיהו אלא משחתיהו. שכך אומר הקב"ה: מן השמים משחתיהו למלך ולנביא על ישראל.

ואשר על כן שם הקב"ה דברים בפי השכינה הק' שתדבר מתוך גרונה של בתיה בת פרעה, לאחר שרצצה מגילולי בית אביה. ושְׁמָא קָא גָרִים, ושמו של משה גם לו גילגולי חייו וחיי עמו, להיות נְמֻשָּׁה ממים עליונים ולהיות מוֹשָׁה ומציל

מִפְּנֵי הַזִּידוֹנִים לִפְרֹט וּלְכָלִּל, וְלִמְשׁוֹת מַיִם מִחֻגֵי הַסֵּלַע לְכָל צְמוֹא, וְלִמְנוֹשׁ אֶת הַהִבְטָחָה לְאַבְרָהָם אֲבִינוּ [בְּרֵאשִׁית טו, טו] "וְדָוָר רַבִּיעִי יָשׁוּבוּ הֵנָּה", וְלִהְנַחִיל אֶת הַתּוֹרָה שֶׁלֹּא תִּמְנוֹשׁ מֵעַם יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם, וְלִהְיוֹת שְׁמוֹ כִּשֵׁם ה' וְכִפִּירוֹשׁ הַמְהַר"ל ב"גְּבוּרוֹת ה'" שֶׁמֶשֶׁה וְהַשֵּׁם הֵן הַיְפּוּךְ אוֹתוֹת לֹמַר מֹשֶׁה הוּא יָדָא אֲרִיכְתָא שֶׁל הַשֵּׁם. וְקָרִיאת שְׁמוֹ מִפִּי הַשְּׂכִינָה הַק' נִרְמֶזֶת בַּפְּסוּק [שְׁמוֹת ב, ו] וְתִפְתָּח וְתִרְאֶהוּ וְכִפִּירוֹשׁ רַש"י: וּמִדְרָשׁוֹ, שְׂרָאֲתָה עִמּוֹ שְׂכִינָה, וְשְׂכִינָה זוֹ הִיא שְׁהִיתָה מִדְּבַרְתָּ מִתּוֹךְ גְּרוֹנָה שֶׁל בַּת פְּרַעָה.

וְעַל דְּרַךְ הַלְשׁוֹן יֵשׁ לֹמַר: וְתִקְרָא שְׁמוֹ מִשֶּׁה וְתִאֲמַר כִּי מִן-הַמַּיִם מְשִׁיתָהוּ. וְהַמְלִיךְ וְתִקְרָא וְתִאֲמַר תִּהְיֶינָה מוֹסְבוֹת לְגַבֵּי הַשְּׂכִינָה הַק': וְתִקְרָא הַשְּׂכִינָה שְׁמוֹ מִשֶּׁה, וְתִאֲמַר הַשְּׂכִינָה כִּי מִן-הַמַּיִם מְשִׁיתָהוּ.

וְנִרְמַז בְּזֶה כִּנ"ל: אֵל תִּקְרִי מִן-הַמַּיִם אֲלֵא מִן-הַשְּׂמַיִם. מִן-הַשְּׂמַיִם מְשִׁיתָהוּ. עַל כֹּנֶת שְׂיִמְנֶשֶׁה אֶת עַם יִשְׂרָאֵל מִן הַגְּלִים הַסּוֹעְרִים שֶׁל הַגְּלוּת, אֵל מִי מִנוֹחֹת שֶׁל מִימֹשׁ הַגְּאוּלָּה.

הֵרַב עֲמַרְם אִיזוֹנְשֵׁטִיין נִר"ו. [ב-בג] וְיִהְיֶה בִּימֵי הַרְבֵּים הַהֵם וְיִמַּת מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְיִאֲנַחוּ בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל מִן-הַעֲבָדָה וְיִזְעָקוּ וְתִעַל שְׁוֹעַתָּם אֶל-הָאֱלֹהִים מִן-הַעֲבָדָה:
נִרְאָה דִּהְטַעַם שֶׁהַפְּסִיקוֹ בְּאַתְנַחְתָּא בְּיוֹאֲנָחוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִן הַעֲבֹדָה וְיִזְעָקוּ וְחִיבְרוּ אֶת זֶה עִם יוֹמַת מֶלֶךְ מִצְרַיִם, הֵינּוּ כַּדְפִּירֵשׁ"י שְׁוִימַת מֶלֶךְ מִצְרַיִם הֵינּוּ שְׁנִצְטַרַע, וְהִיא שׁוֹחַט תִּינוּקוֹת יִשְׂרָאֵל וְרוּחַץ בְּדַמָּם. וְא"כּ מֵה שְׁנִאֲנָחוּ הִיא מַחֲמַת מִיתַת פְּרַעָה.
[וְמָה שֶׁכְּתוּב 'וְיִאֲנָחוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִן הַעֲבֹדָה', לְכַאוּרָה צ"ל שֶׁהַכוּוֹנָה עַל כָּל עֲבוֹדַת הַמַּלְכוּת, וּמִסִּירַת בְּנֵיהֶם לְצוּרֵךְ רְפוּאָת הַמֶּלֶךְ הִיא חֵלֶק מֵעֲבוֹדַת הַמַּלְכוּת]. א"ה. לֹא כְּדִיּוֹק 'מִסִּירַת בְּנֵיהֶם'. הַמְצִירִים הֵיוּ חוֹטְפִים תִּינוּקוֹת, הַיְהוּדִים לֹא מִסְרוּ.

תָּנוּ לְחֶכְמָם וְיִתְחַכְּמוּ עִיד

אנא שלחו את הערותיכם!

הכתובת למשלוח: eliyahule@gmail.com

הערות מתקבלות גם באנגלית.

הודעה מאתר "לדעת" כאן תוכלו להוריד גליונות פרשת השבוע מדי שבוע (גם גליונו מופיע שם): <http://www.ladaat.info/gilyonot.aspx>

מאמרנו מופיע **ונשמר** באוצר החכמה בפורום דקדוק ומסורה <http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=45&t=10317&p=272195#p272195>
מאמרנו מופיע **ונשמר** באתר דרשו <http://www.dirshu.co.il/?p=140390>

אם אתה מתעניין
בהבטים הלשוניים של התורה
(לשון המקרא, המשנה, התלמוד וכו')
אתה מוזמן להרשם (בחנם)
לקבלת דוא"ל בגושיאים לשוניים
בכתובת: franklashon@gmail.com

© בוא להחכים את עצמך ואת שאר המכותבים ©